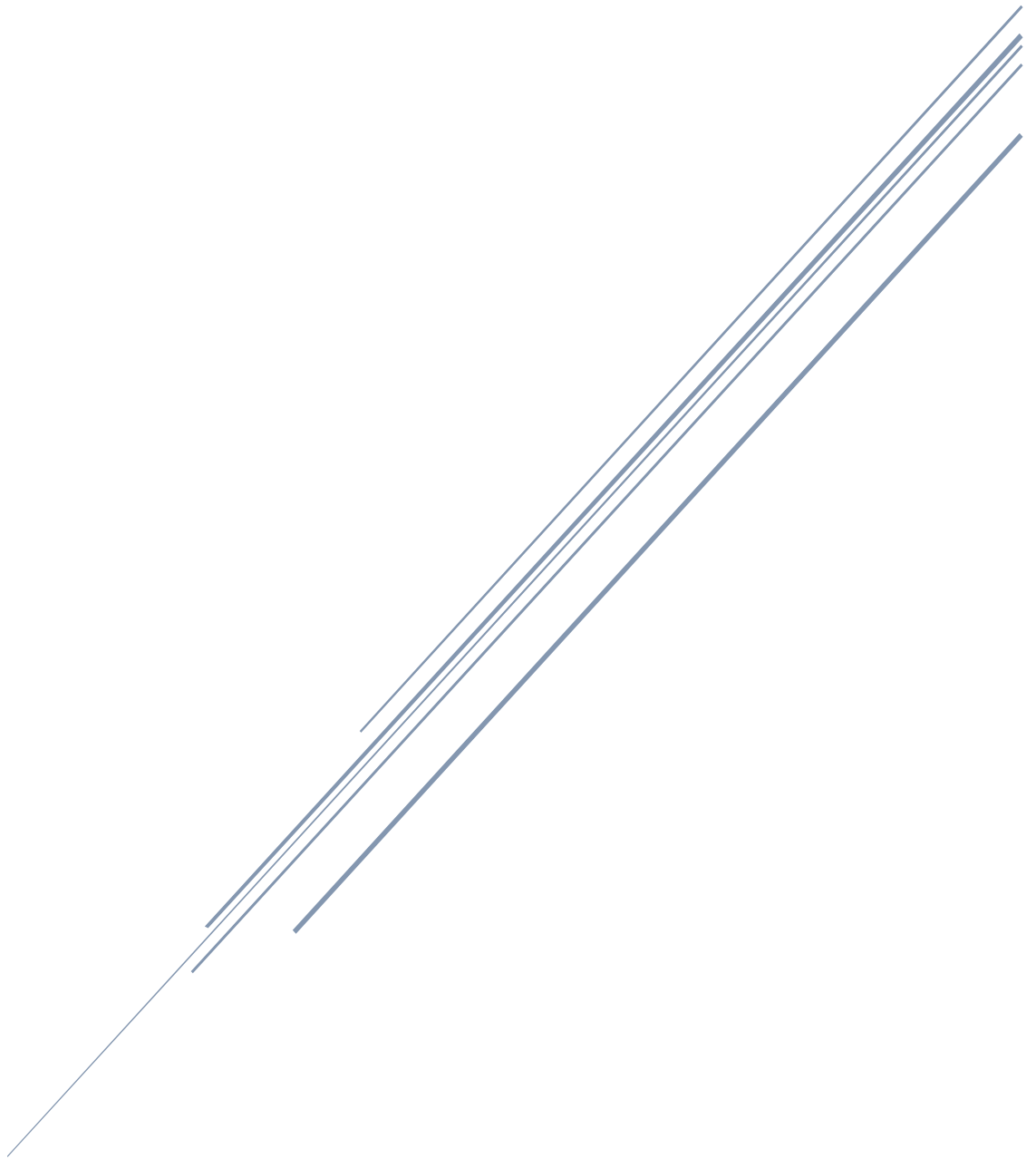

WAT ZIJN DE VERWACHTE EFFECTEN VAN DE INVOERING VAN EEN KIESSTELSEL MET EEN LIJSTSTEM IN NEDERLAND?

Een eerste verkenning

Onderzoek in opdracht van
het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Juni 2019

Auteur:
Henk van der Kolk
Universiteit Twente

INHOUD

WAAR GAAT DIT RAPPORT OVER?	4
HOE IS HET RAPPORT OPGEBOUWD?	5
WAT IS DE MECHANIEK VAN HET NIEUWE VOORGESTELDE KIESSTELSEL?	6
DOOR EERST DE LIJSTSTEMMEN TE VERDELEN EN PAS DAARNA DE PERSONENSTEMMEN KRIJGEN DIE PERSONEN MEER RUIMTE	6
HET AANTAL ZETELS DAT WORDT VERDEELD OP BASIS VAN PERSONENSTEMMEN HANGT AF VAN ALLE PERSONENSTEMMEN SAMEN	9
ER IS EEN MANIER OM LIJST- EN PERSONENSTEMMEN EEN ANDERE INVLOED TE GEVEN OP DE UITSLAG	10
WAT KUNNEN WE VERWACHTEN OVER HET GEBUIK EN HET EFFECT VAN HET VOORGESTELDE STELSEL? ...	12
HET AANTAL MENSEN DAT NIET OP DE LIJSTTREKKER STEM, IS DE AFGELOPEN DECENNIA GESTEGEN	12
... EN DAT AANTAL IS HET HOOGSTE BIJ LOKALE VERKIEZINGEN.	13
BIJ TWEEDE KAMERVERKIEZINGEN ZIJN DE EFFECTEN VAN DE VOORKEURSTEM BEPERKT	13
... BIJ LOKALE VERKIEZINGEN ZIJN DE EFFECTEN GROTER.	13
STEMMEN OP DE LIJSTTREKKER ZIJN NIET ALLEEN MAAR LIJSTSTEMMEN	14
KIEZERS LIJKEN VAST TE HOUDEN AAN INGESLETEN STEMGEWOONTES	15
VOORAL <i>SEKSE</i> SPEELT OP DIT MOMENT EEN BELANGRIJKE ROL BIJ VOORKEURSTEMMEN, REGIONALE HERKOMST MINDER	15
VROUWEN EN KANDIDATEN MET EEN DUIDELIJK PROFIEL KRIJGEN RELATIEF VEEL VOORKEURSTEMMEN	16
NAAST KIEZERS GAAN OOK PARTIJEN EN KANDIDATEN ZICH ANDERS GEDRAGEN.....	17
<i>Partijen stellen waarschijnlijk kortere lijsten samen</i>	17
<i>Lager geplaatste kandidaten gaan meer persoonlijke campagnes voeren</i>	18
WORDEN MENSEN MEER TEVREDEN ALS ZE MEER MOGELIJKHEDEN KRIJGEN OM HUN STEM UIT TE BRENGEN?	19
DE MEESTE EXPERTS VINDEN OPEN SYSTEMEN BETER DAN GESLOTEN SYSTEMEN	19
ONTEVREDEN MENSEN BRENGEN RELATIEF WEINIG VOORKEURSTEMMEN UIT	20
KIEZERS ZIJN IN STAAT MOEILIKERE STELSLS TE BEGRIPEN	20
KIEZERS ZIJN MEER TEVREDEN MET MEER OPEN KIESSTELSLS DAN MET GESLOTEN KIESSTELSLS, MAAR OPEN STELSEL LEIDEN NIET AUTOMATISCH TOT MEER TEVREDENHEID MET DE DEMOCRATIE	21
BELANGRIJKSTE CONCLUSIES EN MOGELIJKHEDEN VOOR VERDER ONDERZOEK	21
TIEN HANDZAME CONCLUSIES OP BASIS VAN DIT RAPPORT	21
MOGELIJKHEDEN VOOR VERDER ONDERZOEK	22
AFSLUITEND	24
LITERATUUR	25

Waar gaat dit rapport over?

In het eindrapport van de staatscommissie parlementair stelsel, *Lage drempels, hoge dijken; Democratie en rechtsstaat in balans*, wordt gepleit voor een aanpassing van het huidige kiesstelsel.¹ In plaats van te stemmen op een persoon binnen een lijst, moeten kiezers voortaan de mogelijkheid krijgen de lijst als geheel te steunen zonder daarbij een voorkeur uit te spreken voor een van de kandidaten op die lijst. Dat nieuwe stelsel heeft geen effect op de verdeling van zetels tussen politieke partijen, maar verandert wellicht wel de samenstelling van de fracties, omdat dan *andere* kandidaten worden gekozen.

De staatcommissie verwacht dat dit nieuwe stelsel de evenredigheid en het open karakter van het huidige stelsel in stand houdt. Daarnaast zou het stelsel een paar positieve effecten hebben. Zo zou “met name de persoonlijke component en de regionale component in het kiesstelsel voor de Tweede Kamer beter tot uitdrukking gebracht kunnen worden” (p. 16). Het noemen van die ‘regionale component’ was gestimuleerd door een aanvullende vraag van de minister aan de staatcommissie (Nadere aspecten advies d.d. 19 december 2017, kenmerk 2017-0000612315).

De voorgestelde vernieuwing van het kiesstelsel moet leiden tot “het versterken van de persoonlijke en, tot op zekere hoogte, van de regionale componenten, met als achterliggend motief het geven van meer keuzevrijheid aan de kiezer opdat deze zich beter gerepresenteerd kan weten, wat mogelijk een positief effect kan hebben op de 30% van de kiezers die zich slecht vertegenwoordigd voelen” (p. 110). De positieve verwachtingen die de Staatscommissie heeft van het nieuwe stelsel, worden in het eindrapport slechts in beperkte mate onderbouwd. Er wordt slechts verwezen naar een studie van Joop van Holsteijn over *personalisering* en voorkeurstemmen (p. 117).

Omdat de minister erover denkt dit onderdeel van het advies van de Staatscommissie over te nemen, is gevraagd of kan worden vastgesteld wat de effecten zijn van de invoering van een dergelijk stelsel en meer specifiek of er aanwijzingen zijn dat de regionale component van de uitslag op deze manier kan worden versterkt. In dit rapport wordt geprobeerd deze vragen te beantwoorden. *Gezien de tijd die beschikbaar was voor het uitvoeren van het onderzoek is het slechts een eerste antwoord. Het stuk wordt afgesloten met enkele aanvullende onderzoeksvragen en onderzoeksmogelijkheden.*

---

¹ De staatcommissie beperkt zich in het advies tot het kiesstelsel voor de Tweede Kamer, hoewel zij aangeeft dat het advies wellicht overgenomen zou kunnen worden voor andere verkiezingen (voetnoot 1, op pagina 103).

Hoe is het rapport opgebouwd?

De consequenties van de invoering van een nieuw kiesstelsel kunnen op drie samenhangende manieren worden geanalyseerd: met een ‘mechanische’ analyse, eventueel aangevuld met een ‘gedragsanalyse’ en met een ‘evaluatie-analyse’.

Een *mechanische analyse* laat zien wat er allemaal logischerwijs *kan* gebeuren als een nieuw kiesstelsel wordt ingevoerd. Zo’n analyse geeft inzicht in de werking van het stelsel, maar kan onterechte schrikbeelden of positieve visioenen oproepen omdat in dergelijke analyses geen rekening wordt gehouden met het feitelijke gedrag van kiezers en politieke partijen. Een mechanische analyse is daarom beperkt. Een iets verdergaande stap, is te kijken naar het huidige kiesgedrag in Nederland en dat ‘invullen’ in het nieuwe stelsel.² Maar ook bij zo’n analyse wordt geen rekening gehouden met het veranderende gedrag van kiezers en politieke partijen.

Op basis van onderzoek naar het *gedrag van kiezers en andere politieke actoren* kunnen we nagaan wat voor soort gedrag binnen een nieuw stelsel het meest voor de hand ligt. Dat kan bijvoorbeeld door te kijken naar kiesgedrag in landen die een vergelijkbaar stelsel hebben.³ Of we kunnen kijken naar voorgenomen gedrag wanneer kiezers varianten van kiesstelsels voorgelegd krijgen. In combinatie met de mechanische effecten van het stelsel kan deze tweede soort onderzoek een meer genuanceerd inzicht geven in de mogelijke effecten van een nieuw stelsel op de uitslag.

Een derde soort analyse betreft de waardering van het stelsel door kiezers. Los van de verwachte *effecten* van een stelsel, kunnen kiezers namelijk het gevoel hebben dat het stelsel een bepaalde invloed geeft en dat het hun opvattingen beter of juist slechter zal vertalen in zetels. Dat geldt bijvoorbeeld voor het voorgestelde kiesstelsel. Tijdens discussies van het burgerforum bestond onder de deelnemers het idee, dat ze met de mogelijkheid van een lijststemsysteem meer mogelijkheden zouden krijgen en dat werd op zichzelf positief gewaardeerd, ook al zou dat voor de uitslag maar weinig uitmaken. Ten slotte zijn sommige stelsels nu eenmaal makkelijker te begrijpen dan andere stelsels, al zijn ze wellicht wat ‘oneerlijker’.

In dit rapport gaan we op basis van een literatuurstudie en op basis van nieuwe berekeningen van oude verkiezingsuitslagen na wat er bekend is over deze drie aspecten van de werking van het voorgestelde nieuwe kiesstelsel. Daarbij moeten we echter bij voorbaat zeggen dat onderzoek naar een betrekkelijk subtiele verandering als die hier wordt voorgesteld beperkt

---

² Voor het voorgestelde stelsel heeft Thijs Vos zo’n doorrekening gemaakt voor de verkiezing en uitslag van 2017; <http://stukroodvlees.nl/staatscommissie-wil-voorkeursstemmen-zwaarder-laten-wegen-hoe-zou-de-huidige-tweede-kamer-er-dan-uit-hebben-gezien-%EF%BB%BF/>

³ België, een land dat opvallend genoeg weinig wordt genoemd in het eindrapport van de Staatscommissie, heeft een stelsel waarin kiezers een lijststemsysteem en/of een personenstemsysteem kunnen uitbrengen. In sommige andere landen wordt een open lijststemsysteem gehanteerd. Als de ‘lijststemsysteem’ weinig wordt gebruikt, geeft de werking van een volledig open lijststemsysteem inzicht in de consequenties van zo’n stelsel.

is: zelfs onderzoek naar het verschil tussen volledig gesloten en volledig open lijsten werd recent nog zeer beperkt genoemd (J.-F. Laslier et al., 2015).⁴

Wat is de mechaniek van het nieuwe voorgestelde kiesstelsel?

Binnen het voorgestelde stelsel stemmen kiezers OF op de lijst (een 'lijststem') OF op een persoon binnen de lijst (een 'personenstem').⁵ De mogelijkheid om zowel de partijlijst als een persoon te ondersteunen, zoals die bestaat in België, wordt uitgesloten: iemand die op een persoon stemt en per ongeluk ook een lijststem uitbrengt, wordt geacht alleen een 'personenstem' te hebben uitgebracht. De keuze voor deze dichotomie is wel begrijpelijk, maar is gezien de Belgische ervaringen niet noodzakelijk. Het tellen wordt door de dichotome keuze echter wel makkelijker, het stelsel is eenvoudiger en daarom gemakkelijker uit te leggen en kleine fouten bij het tellen zullen minder consequenties hebben.

Als *alle* kiezers van de partij een lijststem uitbrengen werkt het voorgestelde stelsel als een gesloten lijstenstelsel, zoals dat in bijvoorbeeld Spanje wordt gehanteerd. Als *alle* kiezers van een partij een personenstem uitbrengen en niemand op de lijst als geheel stemt, werkt het stelsel juist als een open lijsten stelsel. Dat stelsel wordt bijvoorbeeld gebruikt in Finland. Die twee landen zijn de twee extremen waarbinnen consequenties van het voorgestelde stelsel zullen optreden, hoewel door onder andere het bestaan van kiesdistricten in Spanje en Finland de vergelijking al snel mank gaat.

Uiteraard stemt straks binnen het nieuwe stelsel een deel van de kiezers op de lijst en een deel op een persoon. Het is belangrijk goed te begrijpen hoe dan precies de 'lijstzetels' en de 'personenzetels' worden toegewezen, omdat dit invloed kan hebben op het gedrag van partijen en van kiezers.

Door eerst de lijststemmen te verdelen en pas daarna de personenstemmen krijgen die personen meer ruimte

In de tussenrapportage van de staatscommissie werd nog voorgesteld *eerst* de zetels op basis van de personenstemmen te verdelen en pas daarna de rest van de zetels aan te vullen vanuit de lijst. Dat ligt intuïtief voor de hand: men wil immers de personenstemmen een belangrijke rol laten spelen. Een eenvoudig hypothetisch rekenvoorbeeld laat zien wat er dan gebeurt met de uitslag. Dit rekenvoorbeeld staat in de eerste kolom van Tabel 1.

---

⁴ "The literature on the impact of open and closed forms of PR with respect to voters is not well developed." Anderzijds zijn er ook boeken verschenen met een grote hoeveelheid inzichten op dit specifieke terrein (Renwick & Pilet, 2016). Probleem blijft dat veel van die inzichten nog niet hebben geleid tot een simpel, systematisch en coherent stelsel van uitspraken. En wellicht kan dat ook niet.

⁵ We negeren de blanco stemmen, de ongeldige stemmen en de niet-stemmers. Dit soort 'stemmen' heeft geen invloed op de uitslag of op de verdeling van zetels over personen. Het woord 'voorkeurstem' wordt gebruikt voor gedrag binnen het huidige kiesstelsel in Nederland. Omdat dit straks in de discussie over het nieuwe stelsel wellicht verwarring oplevert gebruiken we het woord 'personenstem'. In België wordt binnen een vergelijkbaar stelsel het woord 'naamstem' genoemd.

Tabel 1: rekenvoorbeeld uit het rapport van de staatscommissie met enkele varianten waarin de volgorde van verkiezing staat weergegeven

		huidige stelsel		Eerst de lijststem met 100% effect van de lijst	Eerst de personenstem met 100% effect van de lijst	Eerst de lijststem met 50% effect van de lijst	Eerst de personenstem met 50% effect van de lijst
Lijststem		(geen)	600000				
kandidaat 1	831000	1	231000	1	1	1	1
kandidaat 2	50000	1	50000	2	2	2	2
kandidaat 3	10000	1	10000	3	5	3	6
kandidaat 4	5000	1	5000	4	6	4	7
kandidaat 5	3000	1	3000	5	7	0	8
kandidaat 6	19000	1	19000	6	8	7	5
kandidaat 7	7000	1	7000	0	9	10	9
kandidaat 8	3000	1	3000	0	10	0	10
kandidaat 9	4000	1	4000	0	0	0	0
kandidaat 10	2000	1	2000	0	0	0	0
kandidaat 11	22000	0	22000	7	3	5	3
kandidaat 12	1000	0	1000	0	0	0	0
kandidaat 13	20000	0	20000	8	4	6	4
kandidaat 14	9000	0	9000	9	0	8	0
kandidaat 15	1000	0	1000	0	0	0	0
kandidaat 16	1000	0	1000	0	0	0	0
kandidaat 17	8000	0	8000	10	0	9	0
kandidaat 18	1000	0	1000	0	0	0	0
kandidaat 19	1000	0	1000	0	0	0	0
kandidaat 20	2000	0	2000	0	0	0	0
Stemmen op de lijst	1000000		1000000				
zetels		10		10	10	10	10
kiesdeler	100000		100000				
25% kiesdeler ⁶	25000						

⁶ In dit eenvoudige voorbeeld veronderstellen we dat de lijstkiesdeler gelijk is aan de algemene kiesdeler.

Twee kandidaten (kandidaten 1 en 2) halen in dit hypothetische voorbeeld meer dan een kwart van de kiesdrempel. In het *huidige stelsel* zouden deze twee personen gekozen worden, los van hun positie op de lijst. De rest van de zetels wordt aangevuld vanuit de lijst. Zo worden in dit voorbeeld de *eerste* 10 kandidaten gekozen. De verkiezing van kandidaten volgens de lijstvolgorde is, zoals we straks zullen zien, op dit moment feitelijk het geval bij de meeste politieke partijen: kandidaten die een kwart van de kiesdeler halen staan meestal hoog op de lijst en de lijstvolgorde wordt niet of nauwelijks doorbroken.

Als er ook lijststemmen worden uitgebracht, zoals de staatscommissie voorstelt, verandert de verdeling van zetels over personen. Die verandering pakt echter anders uit als men *eerst de personenzetels verdeelt* en pas daarna de partijzetels, of andersom. De partij haalt nog steeds 10 zetels (daarop heeft het nieuwe stelsel geen enkele invloed). Laten we echter aannemen dat 60% van de kiezers de lijstvolgorde steunt en 40% op een persoon stemt. Als nu *eerst* de personenzetels worden verdeeld, worden eerst de 40% van de 10 (= 4) door de lijst gewonnen zetels verdeeld over de kandidaten met de meeste stemmen. In dit geval zijn dat de kandidaten 1, 2, 11 en 13. De overige zes zetels worden verdeeld volgens de lijstvolgorde.

Als echter *eerst de lijstzetels* worden verdeeld, krijgen *eerst* de (60% van 10 =) 6 eerste kandidaten een zetel: de nummers 1 tot en met 6 van de lijst. Daarna wordt bekeken welke vier van de overige kandidaten geselecteerd moeten worden. Dat zijn in dit geval wederom de kandidaten 11 en 13 en daarnaast de kandidaten 14 en 17. Het maakt dus uit of men eerst de personenstem verdeelt en pas daarna de lijststem, of andersom.

Als vooral personen die hoog op de lijst staan personenstemmen krijgen, en men eerst de personenzetels verdeelt en daarna pas de lijstzetels, wordt de lijstvolgorde niet of nauwelijks doorbroken. De kans om buiten de lijstvolgorde gekozen te worden is vrij klein.⁷

In het uiteindelijke voorstel worden eerst de lijststemmen verdeeld. Daardoor wordt meer ruimte gegeven aan lager geplaatste kandidaten. Het aandeel lijststemmen bepaalt in een eerste stap in hoeverre de lijst wordt gevolgd. Als 60% van de stemmen op de lijst wordt uitgebracht, wordt eerst 60% van de gewonnen zetels gegund aan personen die hoog op de lijst staan. Daarna wordt de rest van de zetels verdeeld onder degenen op die lijst die nog geen lijstzetel hebben gewonnen. Daarbij wordt alleen gekeken naar het aantal personenstemmen dat deze kandidaten hebben gehaald.

De keuze om *eerst* de lijststemmen te verdelen en pas daarna de personenstemmen heeft gevoelsmatig iets paradoxaals. Het is immers de bedoeling van het stelsel de *persoonlijke*

---

⁷ 'Vrij klein' is een moeilijk nader te kwantificeren omschrijving. Hoe klein de kans is buiten de lijstvolgorde te worden gekozen, wordt bepaald door welke kandidaten de meeste personenstemmen krijgen. Als er *laag* op de lijst (in dit geval onder plaats 6) ten minste vier kandidaten staan die ten opzichte van hoger geplaatsten meer personenstemmen halen, maakt het niet uit of men eerst de lijststem en dan pas de personenstem verdeelt, of eerst de personenstem en dan pas de lijststem: dezelfde personen worden gekozen. Als de kandidaten met de meeste personenstemmen hoog op de lijst staan, *kan* het echter wel uitmaken of men eerst de personenstem en dan pas de lijststem verdeelt. Maar dat *hoeft* niet: als het aantal personenstemmen precies afneemt met de lijstvolgorde, maakt het niet uit welk systeem wordt gebruikt.

component te versterken. Maar dat wordt vooral bereikt door eerst de lijststemmen te verdelen en de 'restjes' over te laten aan de personen.

Het aantal zetels dat wordt verdeeld op basis van personenstemmen hangt af van alle personenstemmen samen

Het aantal zetels dat aan de lijst wordt gegund, wordt bepaald door het aantal lijststemmen en het aantal personenzetels dat wordt verdeeld, wordt bepaald door het aantal personenstemmen. Vooral dat laatste heeft een wat contra intuïtief effect. Zo kan een massaal gesteunde lijsttrekker er met 'zijn' of 'haar' personenstemmen voor zorgen, dat de *rest* van de lijst behoorlijk overhoop wordt gehaald. In het extreme geval waarin de lijsttrekker *als persoon vrijwel alle* (voorkeur)stemmen krijgt, worden alle zetels verdeeld op basis van personenstemmen. De zetels worden dan verdeeld op basis van kleine verschillen in het (lage) aantal personenstemmen van de overige kandidaten. De door de partij voorgestelde lijstvolgorde speelt in dat extreme geval geen enkele rol meer. De lijsttrekker die al die stemmen heeft verworven, kan ook naderhand geen invloed meer uitoefenen op de samenstelling van de fractie.

Een tweede voorbeeld maakt duidelijk dat er een complexe relatie bestaat tussen personenstemmen en de lijstvolgorde. Stel dat een hooggeplaatste vrouw op de lijst (niet zijnde lijsttrekker) veel stemmen trekt omdat kiezers willen uitdrukken dat zij meer vrouwen op de lijst willen zien, of simpelweg omdat zij steun willen uitdrukken voor vrouwen op de lijst. Door de personenstemmen voor die vrouwelijke kandidaat, wordt het aantal lijststemmen gereduceerd en gaan personenstemmen een grotere rol spelen. Maar dat betekent niet automatisch dat er meer vrouwen worden gekozen. De personenstemmen op een hooggeplaatste vrouw kunnen er best toe leiden dat de kansen van een lager geplaatste (mannelijke) regionale kandidaat toenemen.

Binnen het huidige kiesstelsel heeft het stemmen op de lijsttrekker of op 'de eerste vrouw' geen rechtstreeks effect. Het geeft hoogstens een signaal dat men de lijsttrekker wil steunen of dat men meer vrouwen op de lijst wil zien, of dat men steun wil uitspreken voor vrouwen in de politiek. De voorkeurstemmen voor hogergeplaatste kandidaten is binnen het huidige stelsel vooral een symbolische daad. In de toekomst heeft het stemmen op die hooggeplaatste kandidaten echter wel een reëel effect, maar niet noodzakelijkerwijs in de verwachte richting. Door de personenstem doet de lijstvolgorde er minder toe. Maar welke kandidaten vervolgens worden gekozen, wordt bepaald door de *andere* stemmen die *lager* op de lijst worden uitgebracht.

Het bestuderen van de mechaniek van het stelsel maakt duidelijk dat men binnen het voorgestelde stelsel met het uitbrengen van een personenstem eigenlijk twee dingen doet die niet altijd samenvallen: voorkeur uitspreken voor een specifiek persoon EN afkeuring uitspreken van de door de partij voorgestelde lijstvolgorde. Als een persoon waarvoor men een voorkeur heeft uitgesproken niet wordt gekozen of als die persoon *sowieso* gekozen zou zijn op basis van de lijstvolgorde, levert men als kiezer nog steeds een bijdrage aan het

omvergoeien van de lijstvolgorde. Uit de ene stem kan niet eenduidig worden afgeleid wat precies de bedoeling was van de kiezer. Daarbij maakt het overigens niet uit of men eerst de lijststemmen verdeelt, of eerst de personenstemmen verdeelt. En we moeten niet vergeten dat het huidige stelsel in dit opzicht zijn beperkingen heeft. Een voorkeurstem maakt immers niet precies duidelijk wat de kiezer er nu precies mee wil. En bij een volledig open lijststelsel (waar lijststemmen geen rol spelen) heeft de kiezer niet eens de optie om de lijstvolgorde te steunen en bepalen alleen kleine verschillen in aantallen personenstemmen wie er in de Kamer komt.

Dit 'mechanische effect' van het stelsel zal hooggeplaatste kandidaten stimuleren te communiceren dat hun kiezers op de lijst moeten stemmen en juist *geen* personenstem moeten uitbrengen ("steun Mark Rutte, stem lijst VVD" of "wij vinden meer vrouwen in de Kamer net als jij belangrijk; stem op de lijst"). Laag- of lagergeplaatste kandidaten zullen ten opzichte van het huidige stelsel juist wel belang krijgen bij een eigen campagne: *iets* meer stemmen dan een directe concurrent kan nu het verschil uitmaken tussen wel of niet gekozen worden. Persoonlijke campagnes van lager geplaatste kandidaten krijgen meer effect. De prikkel om dergelijke persoonlijke campagnes te voeren zal toenemen. We komen daar later nog op terug.

Er is een manier om lijst- en personenstemmen een andere invloed te geven op de uitslag

Een oplossing voor een dominantie van de lijstvolgorde is het formeel reduceren van het effect van de lijststem. Dit idee is eind jaren negentig bedacht in de context van het Belgische kiesstelsel.⁸ Het idee kan zowel worden gebruikt als men eerst de personenstem en dan pas de lijststem verdeelt, of eerst de lijststem en dan pas de personenstem. Als *eerst* de persoonsstemmen worden verdeeld en pas daarna de lijststemmen (bijvoorbeeld omdat dit intuïtief wat meer 'past' bij het stelsel), maar de *lijststem* krijgt minder gewicht, wordt het stelsel relatief ook meer open. In Tabel 1 is aangegeven hoe dit kan worden geïmplementeerd.

Als men de lijststem (in het voorbeeld nog steeds 60% van de stemmen) minder gewicht geeft (bijvoorbeeld een gewicht van 50%) dan wordt het aantal lijstzetels vastgesteld op $(0,5 \cdot 60\%) \cdot (100/70) = 4,3$ is afgerond 4 zetels, en het aantal personenzetels op $(1 \cdot 40\%) \cdot (100/70) = 5,7$ afgerond 6 zetels. Het rekenvoorbeeld geeft al aan dat er nu meer personen worden gekozen op basis van het aantal personenstemmen dan wanneer de lijststem voor 100% meetelt. In Tabel 1 is getoond wat er gebeurt als men eerst de lijststemmen of juist eerst de personenstemmen verdeelt.

---

⁸ Overigens moeten we niet uit het oog verliezen dat in het Belgische stelsel wordt gewerkt met een 'overdracht' van lijststemmen op kandidaten. Daarbij worden in stap 1 kandidaten gekozen die zelfstandig een zetel hebben gehaald. Daarna worden in stap 2 de lijststemmen van boven naar beneden verdeeld en wel zo dat men het aantal naamstemmen aanvult tot een volle zetel. Pas als die lijststemmen op zijn, verdeelt men in stap 3 de resterende zetels onder degenen met de meeste naamstemmen. Consequentie van het stelsel is dat er (zelfs nadat men het effect van de lijststem had gehalveerd) nauwelijks kandidaten worden gekozen buiten de vooraf vastgestelde lijstvolgorde om (De Winter & Baudewyns, 2015).

In de laatste kolom staat aangegeven wat er gebeurt als *eerst* de zes zetels worden verdeeld op basis van het aantal personenstemmen en pas daarna de resterende vier op basis van de lijstvolgorde. In dat rekenvoorbeeld worden trouwens precies dezelfde personen gekozen als wanneer de lijststem voor 100% zou zijn meegewogen. Alleen de volgorde van selectie is iets anders. Het stelsel is 'opener' dan wanneer de lijststem voor 100% meetelt, maar gezien de Belgische ervaringen en in lijn met het voorbeeld dat hier werd gegeven minder open dan het nu door de staatscommissie voorgestelde stelsel. Pas als de lijststem een veel lager gewicht krijgt (in België spreekt men zelfs over een gewicht van 0%) worden andere mensen gekozen. Als men eerst de lijstzetels verdeelt en pas daarna de personenzetels is het stelsel *nog* opener.

Deze alternatieve methode lost het hierboven genoemde probleem van de dubbele betekenis van de personenstem (stem voor een persoon, maar daardoor tegen de lijstvolgorde) niet op. Maar als men gevoelsmatig eerst personen wil kiezen en pas daarna de lijstzetels wil verdelen, is het wellicht een optie te kiezen voor een lager gewicht voor de voorkeurstem.

Wat kunnen we verwachten over het gebruik en het effect van het voorgestelde stelsel?

De consequenties van het nieuwe stelsel hangen niet alleen af van de mechaniek van het stelsel, maar vooral van het gedrag van kiezers, kandidaten en partijen binnen dat nieuwe stelsel. In het voorafgaande hebben we bijvoorbeeld een aanname gemaakt over het aantal voorkeurstemmen dat 'eigenlijk' op de lijst zou zijn uitgebracht. Verder hebben we aangenomen dat politieke partijen eenzelfde lijst zouden maken en over individuele kandidaten hebben we het al helemaal niet gehad. Om de werking van het nieuwe stelsel goed te begrijpen, moeten we inzicht krijgen in het gedrag van kiezers, van kandidaten en van politieke partijen binnen dat nieuwe stelsel. We moeten bijvoorbeeld onderzoeken hoeveel en welke mensen straks een personenstem uitbrengen als ze die mogelijkheid krijgen. Verder moeten we proberen te achterhalen welke kandidaten relatief veel personenstemmen zullen krijgen en meer specifiek of dat bijvoorbeeld vooral regionale kandidaten zijn. Ten slotte moeten we onderzoeken op welke manier politieke partijen de lijst gaan opstellen. Als we dit weten, kunnen we iets meer (maar niet meer dan dat) zeggen over de uitslagen onder het nieuwe kiesstelsel.

Het aantal mensen dat niet op de lijsttrekker stemt, is de afgelopen decennia gestegen ...

Laten we beginnen met gedrag van kiezers binnen het huidige kiesstelsel. Op dit moment stemmen de meeste mensen op de lijsttrekker⁹. Stemmen op andere kandidaten dan de lijsttrekker worden vaak voorkeurstemmen genoemd, hoewel strikt genomen binnen het huidige stelsel alle stemmen voorkeurstemmen zijn.¹⁰ We hanteren als definitie van 'voorkeurstemmen' het aantal stemmen dat niet op de lijsttrekker wordt uitgebracht.

Bij Tweede Kamerverkiezingen is het percentage voorkeurstemmen in de afgelopen decennia gegroeid van 5 naar 25 procent (Hessing, 1985; Jong, 2018; J. J. Van Holsteyn & Andeweg, 2012). In 2002 en 2017 werd maar liefst 27% van de stemmen niet op een lijsttrekker uitgebracht. Daarbij zijn er grote verschillen tussen de verschillende politieke partijen. Bij de SGP ligt het percentage voorkeurstemmen bijvoorbeeld over het algemeen vrij laag (minder dan 10%). Bij de PVV is dat percentage zelfs nog lager. Bij de andere partijen ligt dat percentage hoger. De verschillen tussen partijen zijn echter niet constant en schommelen van

---

⁹ Een uitzondering is de verkiezing van 2006, toen Mark Rutte minder stemmen kreeg dan de nummer 2 op de lijst, Rita Verdonk.

¹⁰ Het huidige kiesstelsel kent kieskringen. Daarbinnen kunnen politieke partijen verschillende lijsten indienen met *verschillende* lijsttrekkers. Tot in de jaren zeventig maakten sommige partijen ook gebruik van die mogelijkheid. De stemmen op al die lijsttrekkers (die bijvoorbeeld in een andere kieskring lager op de lijst konden staan) moeten we dan niet meetellen als voorkeurstemmen. Omdat de staatscommissie voorstelt de kieskringen af te schaffen om zo het stelsel te vereenvoudigen (hoofdstuk 5 van het rapport van de Staatscommissie) zien we van die complicatie verder af.

verkiezing tot verkiezing (J. J. Van Holsteyn & Andeweg, 2012 en eigen berekeningen voor latere jaren).

... en dat aantal is het hoogste bij lokale verkiezingen.

Bij verkiezingen voor provinciale staten en gemeenteraden ligt het percentage niet op de lijsttrekker uitgebrachte stemmen beduidend hoger (Hessing, 1985, p. 159; Jong, 2018). Bij gemeenteraadsverkiezingen ligt het percentage inmiddels rond de vijftig procent.

Bij Tweede Kamerverkiezingen zijn de effecten van de voorkeurstem beperkt ...

Binnen het huidige kiesstelsel moet een kandidaat zelfstandig een kwart¹¹ van de kiesdeler halen om de lijstvolgorde te kunnen doorbreken. Bij Tweede Kamerverkiezingen gebeurt dat echter nauwelijks. Kandidaten die dat voor elkaar krijgen, staan meestal hoog op de lijst en zouden hoe dan ook gekozen zijn. Of ze halen die drempel wel, maar hun partij heeft te weinig zetels gehaald, waardoor die kandidaten alsnog buiten de boot vallen. Het 'doorbreken' van de lijstvolgorde komt daardoor relatief weinig voor. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 werden bijvoorbeeld alleen Camiel Eurlings en Annie Schreijer-Pierik (beiden CDA) buiten de lijstvolgorde om in de Tweede Kamer verkozen. Bij de verkiezingen van 2003 werden ook slechts twee Kamerleden op grond van voorkeurstemmen verkozen: mr. H.P.A. Nawijn en mw. J.C. Huizinga-Heringa (ChristenUnie). Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 was dat mw. F. Koser Kaya (D66). Bij de verkiezingen voor 2012 overschreden weliswaar 28 kandidaten de voorkeurdrempel, maar de meesten stonden al hoog op de lijst of waren lid van een partij die onvoldoende zetels haalde. In dat jaar werd daardoor alleen Pieter Omtzigt (CDA) door de voorkeurstemmenregeling tot de Kamer toegelaten.¹² In 2017 waren het er vier.

... bij lokale verkiezingen zijn de effecten groter.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 werden 8.550 kandidaten verkozen van wie 767 met doorbreking van de lijstvolgorde ten koste van een hogergeplaatste kandidaat: 8,97% van de (verkozen) kandidaten (Kamerstuk 31142, nr. 46). In 2018 was dat percentage bij gemeenteraadsverkiezingen gestegen tot bijna 10 (Jong, 2018). Dat er lokaal meer personen buiten de lijstvolgorde gekozen worden, heeft waarschijnlijk niet alleen te maken met het percentage voorkeurstemmen (dat beduidend hoger ligt), maar ook met het feit dat lokaal (en Europees) relatief veel voorkeurstemmen worden uitgebracht op lager geplaatste kandidaten en niet op de nummers twee of drie van de lijst (Jong, 2018).

---

¹¹ Van 1921 tot 1998 ging het om de helft van de kiesdeler. Bij de Tweede-Kamerverkiezing van 1998 werd dit verlaagd tot een kwart (zie: Staatsblad 1997, nr. 298). In kleinere gemeenten wordt echter nog steeds de helft van de kiesdeler geeist. Bij Europese verkiezingen geldt 10% van de kiesdeler.

¹² <https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vh4vak8jwgz8/voorkeurstemmen>

Stemmen op de lijsttrekker zijn niet alleen maar lijststemmen

In onderzoek naar voorkeurstemmen wordt soms verondersteld dat stemmen die *niet* op de lijsttrekker zijn uitgebracht ‘echte’ voorkeurstemmen zijn. En dat stemmen op de lijsttrekker ‘eigenlijk’ vooral steun voor de lijst als geheel uitdrukken. Maar is dat aannemelijk? Het is immers mogelijk dat men op de *persoon* van de lijsttrekker wil stemmen en niet op de lijst. Het is ook mogelijk dat men de *lijst* wil steunen, maar niet op de lijsttrekker wil stemmen. Sinds enkele jaren wordt op voorstel van de Leidse hoogleraren Andeweg en Van Holsteyn in het Nationaal Kiezersonderzoek onderzocht hoeveel stemmen op de lijsttrekker lijststemmen zijn en hoeveel van die stemmen voorkeurstemmen zijn. Het nadenken over die vraag laat echter al zien hoe lastig die twee dingen te scheiden zijn (J. J. M. Van Holsteyn, 2010). Zo moet men onder andere rekening houden met de mogelijkheid dat men de lijsttrekker als persoon geweldig vindt, maar vooral omdat die het boegbeeld is van de partij die men aanhangt. Als de lijsttrekker zou overstappen naar een andere partij, zouden die kiezers hem of haar niet automatisch volgen: niet iedereen is een Pim Fortuijn.

Kiezers die op de lijsttrekker stemden, zijn in het Nationaal Kiezersonderzoek gevraagd of ze daarmee vooral de lijst wilden steunen of vooral de persoon van de lijsttrekker. In 2017 werd door meer dan 65% van de kiezers gezegd dat het vooral om een lijststem ging (Nationaal Kiezersonderzoek dataset). Maar 35% van de mensen die op de lijsttrekker stemden, gaven aan met hun stem vooral de persoon te willen steunen en niet de lijst. Bij lokale verkiezingen ligt het percentage ‘lijststemmers’ relatief groter. Daar geeft slechts 16% van degenen die op de lijsttrekker hebben gestemd aan de persoon van de lijsttrekker te willen steunen en niet de lijst als geheel (Jansen & Boogers, 2019, p. 16).¹³ Deze observaties betekenen dat de stemmen op de lijsttrekker niet allemaal als ‘lijststemmen’ mogen worden opgevat.

Het idee dat kiezers die op de lijsttrekker stemmen in een nieuw stelsel niet allemaal op de lijst als geheel zullen gaan stemmen, wordt bevestigd in een experiment waarbij kiezers een stem konden uitbrengen binnen verschillende kiesstelsels (Nagtzaam & van Erkel, 2017). Twee van de stelsels in hun experiment waren het huidige stelsel en het stelsel zoals dat nu door de staatscommissie is voorgesteld. Uit dat experiment bleek dat slechts een beperkt deel kiest voor een lijststem als ze de mogelijkheid krijgen op de lijst te stemmen of op een individuele kandidaat. Bovendien, en dat is opzienbarend, brengen niet alleen supporters van de lijsttrekker een lijststem uit. Ook kiezers die een ‘echte’ voorkeurstem hebben uitgebracht kiezen soms voor een lijststem. De auteurs denken dat voorkeurstemmen soms worden uitgebracht door mensen die vooral een hekel hebben aan de lijsttrekker.¹⁴

---

¹³ We moeten echter niet vergeten dat bij lokale verkiezingen relatief veel mensen stemmen op lager geplaatste kandidaten.

¹⁴ Dit lijkt de kern van het paper “Negative Motivations for Preference Votes: The Effect of the Party Leader” van Nagtzaam, maar daarvan was helaas alleen een samenvatting beschikbaar. Bovendien zijn er maar weinig kiezers die zeggen daarom een voorkeurstem op een lager geplaatste kandidaat te hebben uitgebracht. In (J. J. Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p. 178) komt de categorie bijvoorbeeld niet eens voor. In (Jansen & Boogers, 2019, p. 16) geeft slechts 7 procent van degenen die niet op de lijsttrekker hebben gestemd aan dat te hebben gedaan vanwege negatieve opvattingen over de persoon van de lijsttrekker.

Naast de observatie dat de stemmen op de lijsttrekker niet zonder meer als 'lijststemmen' mogen worden opgevat kunnen we dus de observatie zetten dat sommige kiezers die nu een voorkeurstem uitbrengen, straks waarschijnlijk geen personenstem maar een lijststem zullen uitbrengen. Daarmee wordt het dus lastig op basis van verkiezingsuitslagen uit het verleden te bepalen wat de effecten zullen zijn van het nieuwe kiesstelsel.

Kiezers lijken vast te houden aan ingesleten stemgewoontes

Toch hoeven we niet te verwachten dat kiezers zich na invoering van het nieuwe stelsel massaal anders gaan gedragen dan ze de afgelopen decennia hebben gedaan. Een andere conclusie uit het eerder genoemde onderzoek van Nagtzaam is namelijk dat kiesgedrag voor een belangrijk deel wordt bepaald door gewoontes en niet door rationele of strategische overwegingen (Nagtzaam & van Erkel, 2017, p. 188). Dit verklaart waarom in het experiment van Nagtzaam en van Erkel maar weinig mensen gebruik maken van de mogelijkheid de lijst te steunen. Dat betekent dat *als* een nieuw stelsel wordt ingevoerd, kiezers zich niet direct massaal anders zullen gaan gedragen: de verwachte veranderingen zullen hoogstens pas na verloop van tijd optreden. Ook in België is het aantal personenstemmen vanaf de jaren '20 zeer geleidelijk gestegen tot de huidige 60 procent van de stemmen (André, Wauters, & Pilet, 2012).

Vooraf *seks* speelt op dit moment een belangrijke rol bij voorkeurstemmen, regionale herkomst minder

De vraag *wie* de voorkeurstemmen krijgt kan op twee manieren worden onderzocht. Allereerst kan dat door te kijken naar de overwegingen die kiezers hebben om op een bepaalde kandidaat te stemmen. In de tweede plaats kan dat door te kijken naar de mate waarin soorten kandidaten relatief veel of juist weinig voorkeurstemmen krijgen. Die twee manieren om tegen dit onderwerp aan te kijken zijn niet hetzelfde. Als vrouwen massaal op vrouwen stemmen (en mannen niet) en er zijn veel vrouwelijke kandidaten, krijgen die vrouwelijke kandidaten niet heel veel meer voorkeurstemmen dan mannelijke kandidaten. Toch geven vrouwelijke kiezers in dat geval massaal aan dat ze op een vrouw hebben gestemd. Als daarentegen een kleine groep kandidaten (bijvoorbeeld uit een bepaalde etnische groep) relatief vaak wordt gesteund door leden van de eigen achterban, kan het best zijn dat maar weinig kiezers om die reden op de kandidaat stemmen (de achterban hoeft niet bijzonder groot te zijn), terwijl die kandidaat wel relatief veel steun heeft gekregen.

Van Holsteyn en Andeweg (2012) beschrijven zowel de overwegingen van kiezers om op een kandidaat te stemmen als de factoren die verklaren waarom een individuele kandidaat meer stemmen krijgt. Uit hun onderzoek komt naar voren dat de overwegingen van (zoals eerder gezegd naar schatting 25% van de) kiezers om bij Tweede Kamerverkiezingen op iemand anders dan de lijsttrekker te stemmen divers zijn. De afgelopen decennia waren de vier belangrijkste redenen voor Nederlandse kiezers:

1. Omdat de kandidaat een vrouw is
2. Omdat de kandidaat een goede (de beste) kandidaat is
3. Omdat de kandidaat uit een bepaalde regio komt
4. Omdat de kandidaat voor een bepaald belang opkomt

De keuze om op een vrouw te stemmen komt veruit het meeste voor: tussen de 30 en 50 procent van de voorkeurstemmen wordt uitgebracht omdat men op een vrouw wil stemmen.¹⁵ De overweging dat een kandidaat tot de eigen etnische groep behoort, wordt relatief weinig genoemd, maar dat komt natuurlijk omdat er relatief weinig kiezers zijn die zich tot zo'n groep rekenen. Lokaal speelt naast de vier genoemde factoren de persoonlijke bekendheid met een specifieke kandidaat een relatief grote rol. In het LKO van 2018 ging ruim 30 procent van de voorkeurstemmen naar een vrouw en nog eens 30 procent van de voorkeurstemmen naar iemand die men kende (Jansen & Boogers, 2019). Dat deze factor op nationaal niveau geen belangrijke rol speelt ligt voor de hand: de kans dat men een kandidaat Tweede Kamerlid persoonlijk kent is vele malen kleiner dan de kans dat men een aspirant gemeenteraadslid persoonlijk kent. Daar staat tegenover dat maar weinigen op lokaal niveau de inhoudelijke kwaliteiten van kandidaten lijken te kennen: deze factor wordt op dat niveau bijna niet genoemd.

Regionale overwegingen worden door kiezers bij landelijke verkiezingen minder genoemd dan sekse en kwaliteit. Toch valt niet uit te sluiten dat zelfs bij gelijkblijvend stemgedrag de effecten van die regionale component met het nieuwe stelsel worden versterkt. De stemmen op de eerste vrouw van de lijst doorbreken de lijstvolgorde niet: de eerste vrouw op de lijst zou sowieso gekozen zijn. Dat geldt ook voor relatief bekende fractiespecialisten die hoog op de lijst staan. Hun televisieoptredens als onderdeel van 'de partijtop' maakt ze relatief bekend, maar ze staan meestal toch al hoog op de lijst en zouden dus ook zonder voorkeurstemmen wel gekozen zijn. Stemmen op de eerste vrouw en op fractiespecialisten vergroten echter in het nieuwe stelsel de algemene rol van personenstemmen. Als de *andere* voorkeurstemmen dan vooral op regionale kandidaten worden uitgebracht, krijgen die stemmen een groter gewicht.

Vrouwen en kandidaten met een duidelijk profiel krijgen relatief veel voorkeurstemmen

Wat voor soort lager geplaatste kandidaten krijgt nu relatief veel voorkeurstemmen? Deze ogenschijnlijk makkelijke vraag blijkt bij nadere beschouwing lastig te beantwoorden. Het antwoord hangt namelijk af van de volledige groep lager geplaatste kandidaten. Als een partij bijvoorbeeld slechts een enkele vrouw (of allochtone kandidaat) laag op de lijst plaatst, zal die vrouw (allochtone kandidaat) relatief veel stemmen trekken, meer stemmen dan de directe concurrenten. Maar als de lagere regionen van een lijst bevolkt worden door een keur van vrouwelijke (allochtone) kandidaten, zullen die voorkeurstemmen ertoe leiden dat

---

¹⁵ In het NKO van 2017 lijkt het percentage voorkeurstemmen voor vrouwen relatief hoog en het percentage voorkeurstemmen op een kandidaat die specifieke belangen vertegenwoordigt juist relatief klein.

andersoortige kandidaten (regionale kandidaten bijvoorbeeld) gaan winnen. Welk profiel een relatief succesvolle kandidaat laag op de lijst heeft, hangt dus niet alleen af van de kenmerken van die kandidaat, maar ook van de keuzes die de partij maakt bij het samenstellen van de rest van de lijst.

Op dit moment is het aanbod van vrouwen op lijsten voor de Tweede Kamerverkiezingen systematisch lager dan het aanbod van mannen.¹⁶ Omdat vrouwen bovendien relatief vaak hun voorkeurstem uitbrengen op een vrouw (ook, hoewel in relatief geringe mate, op lager geplaatste vrouwen op de lijst) krijgen die vrouwen *relatief* iets meer stemmen dan andere lager geplaatste kandidaten. Onder het nieuwe stelsel zouden er daardoor (bij gelijkblijvend gedrag van partijen, kandidaten en kiezers) meer vrouwen gekozen worden.¹⁷ Ook landenvergelijkend onderzoek duidt erop dat vrouwelijke kandidaten baat hebben bij stelsels met meer flexibele lijsten (J.-F. Laslier et al., 2015)¹⁸, hoewel die stelling in eerder onderzoek in twijfel werd getrokken (Fortin-Rittberger & Rittberger, 2014).

Naast kiezers gaan ook partijen en kandidaten zich anders gedragen

Tot nu toe hebben we vooral gekeken naar wat er bekend is over het gedrag van kiezers en wat voor consequenties dat zal hebben binnen het huidige kiesstelsel. Maar we kunnen niet verwachten dat politieke partijen en individuele kandidaten zich op dezelfde manier blijven gedragen als ze nu doen. Globaal lijken er twee groepen consequenties te moeten worden onderscheiden. Enerzijds gaan partijen *bij het samenstellen van hun lijst* rekening houden met het grotere effect van personenstemmen op de uitslag. Anderzijds gaan individuele kandidaten *bij het voeren van de campagne* andere accenten leggen. In de Belgische context is naar dit tweede onderwerp onderzoek gedaan, maar dat onderzoek duidt er vooral op dat ook op dit punt de wereld complexer is dan men op het eerste gezicht zou denken (De Winter & Baudewyns, 2015).

Partijen stellen waarschijnlijk kortere lijsten samen

Onderzoek naar de invloed van kiesstelsels op het gedrag van partijen bij het opstellen van kieslijsten is mij niet bekend.¹⁹ Redenerend kunnen we verwachten dat partijen minder snel lange lijsten kandidaten zullen indienen. Elke stem draagt zowel binnen het oude als binnen

---

¹⁶ Zie bijvoorbeeld voor de verkiezingen van 2017 uitgesplitst per positie op de lijst de blog op StukRoodVlees van Sijfra de Leeuw (01/06/2017) <http://stukroodvlees.nl/vrouwen-tweede-kamer-schuld-kiezer-partijen/>

¹⁷ De al eerder genoemde blog van Thijs Vos (<http://stukroodvlees.nl/staatscommissie-wil-voorkeursstemmen-zwaarder-laten-wegen-hoe-zou-de-huidige-tweede-kamer-er-dan-uit-hebben-gezien-%EF%BB%BF/>) concludeert hij “in 2017 ceteris paribus (zouden) 21 tot 40 kandidaten louter op basis van voorkeurstemmen in de Kamer, gekozen zijn. Als neveneffect zou ook de diversiteit van de Tweede Kamer vergroot worden, met name wat betreft de man-vrouwverhouding.”

¹⁸ “One can see that more flexible procedures clearly favor female candidates.”

¹⁹ In (Bergman, Shugart, & Watt, 2013, p. 322) wordt een vergelijking gemaakt tussen volledig open lijsten stelsels en een stelsel met niet overdraagbare stemmen en wordt geconcludeerd dat er binnen lijstenstelsels eigenlijk geen prikkel bestaat kortere lijsten in te dienen. Maar die hypothese is gebaseerd op de veronderstelling dat partijorganisaties alleen maar geïnteresseerd zijn in aantallen zetels in niet in de aard van de samenstelling van de lijst.

het nieuwe stelsel bij aan het totale stemmenresultaat. Binnen het bestaande stelsel halen kandidaten zelden meer dan een kwart van de kiesdeler. Als ze dat kwart wel halen, zouden ze hoe dan ook gekozen zouden zijn omdat ze hoog op de lijst staan. Meer kandidaten verkleint de mogelijkheid nog verder dat iemand de lijstvolgorde doorbreekt. Er is daarom nu geen enkele prikkel bij partijen om korte lijsten in te dienen: lange lijsten leveren meer stemmen op en minder lijstdoorbrekingen. Binnen het nieuwe stelsel echter, draagt elke *personenstem* in het algemeen bij aan het doorbreken van de lijstvolgorde. Partijen en partijleden zetten hun kandidaten niet zomaar in een bepaalde volgorde en zullen waarschijnlijk zoveel mogelijk willen voorkomen dat personenstemmen hun lijstvolgorde doorbreken. Zo ontstaat een prikkel de lijst in te korten.

Zullen de partijen andere kandidaten op de lijst zetten? En in een andere volgorde? Dat zou kunnen, maar hoe dat gebeurt is niet te voorspellen. In het huidige stelsel kan er door bepaalde groepen binnen de politieke partij worden geprobeerd een kandidaat hogergeplaatst te krijgen, om zo de kansen van die kandidaat te vergroten: de lijstvolgorde domineert immers in het huidige stelsel. In het nieuwe stelsel kunnen groepen binnen een partij besluiten dat zolang de kandidaat geplaatst is, men de inspanning beter kan richten op de verkiezingen. Daar staat tegenover dat het gevecht om de eerste (lijst) plaatsen des te heftiger wordt. Politiek (partij) activisme zou zich dan kunnen verplaatsen van de partijarena naar de verkiezingsarena.

Lager geplaatste kandidaten gaan meer persoonlijke campagnes voeren

De literatuur over de mate waarin individuen persoonlijke campagnes voeren is uitgebreider. Zo hebben verschillende auteurs een poging gedaan kiesstelsels te ordenen naar de mate waarin ze een prikkel vormen voor individuele kandidaten om campagne te voeren (André, Depauw, & Martin, 2016; Carey & Shugart, 1995). Op basis van oudere literatuur stellen Carey en Shugart onder meer *“it is widely accepted that in open list systems, personal reputation is more valuable to legislative candidates than in closed list systems”* (Carey & Shugart, 1995, p. 418). Omdat het nieuwe kiesstelsel zich beweegt van relatief gesloten naar een meer open kiesstelsel, ligt het voor de hand dat dit ook opgaat voor het voorgestelde kiesstelsel.

Als het persoonlijke aspect van campagnes belangrijker wordt, wat zijn dan de consequenties voor het verloop van de campagnes en voor de manier waarop individuele politici zich gedragen? Opvallend is dat in de literatuur over het algemeen niet zo heel positief wordt aangekeken tegen extreem geïndividualiseerde kiesstelsels. Zo beginnen André et al. (2016) hun onderzoek naar stelsels met een sterke ‘kandidaat’ component (zich baserend op andere bronnen die hier zijn weggelaten) met de vaststelling: *“More candidate-centered systems are (...) associated with increased particularism (pork) and subsidy spending catering to narrow – typically geographically concentrated– constituencies, protectionism, and corruption”* (André et al., 2016, p. 42). Ook wordt in dit verband wel genoemd dat partijen dat zwakker zijn (Bergman et al., 2013, p. 322). Gezegd moet worden, dat een groot deel van deze negatieve evaluaties op het conto komt van kiesstelsels met kleine districten. Daarbinnen staan weliswaar individuele kandidaten centraal, maar is er geen sprake van een proportioneel

lijststelsel.²⁰ Het lijkt dus niet primair te gaan om kandidaten die opereren binnen meer open lijststelsels met grotere districten (in Het Nederlandse geval op nationaal niveau zelfs een enkel district met 150 zetels).

Daarnaast zijn er aanwijzingen dat kandidaten zich in volledig open stelsels relatief sterk laten leiden door de strijd *binnen* de partij en daardoor minder door de strijd *tussen* de partijen (Eder, Jenny, & Müller, 2015; Selb & Lutz, 2015). Het valt dus te verwachten dat het nieuwe kiesstelsel inderdaad de dynamiek van de campagne zal veranderen en ook spanning kan creëren binnen politieke partijen.

Zoals gezegd wordt veel onderzoek op dit terrein bepaald door verschillen tussen stelsels met kleine districten (die volledig zijn gericht op individuele kandidaten en de door die kandidaten gevoerde individuele campagnes) en stelsels met lijsten (die geen persoonlijke campagnes zouden stimuleren). Toch zien persoonlijke campagnes in openlijststelsels er heel anders uit dan persoonlijke campagnes in districtenstelsels. Zo blijkt uit een vergelijking van campagnes in Engeland en in Denemarken dat de persoonlijke campagne in een districtenstelsel zich vooral richt op het district, terwijl de persoonlijke campagnes in openlijststelsels zich vooral richten op de persoonlijke kwaliteiten van de vertegenwoordiger (Pedersen & vanHeerde-Hudson, 2019).

Worden mensen meer tevreden als ze meer mogelijkheden krijgen om hun stem uit te brengen?

Tot nu toe hebben we gekeken naar de verwachte effecten zijn van het stelsel op de uitslag. Dat hebben we eerst onderzocht door naar de mechaniek van het stelsel te kijken. Daarna zijn we nagegaan of we op basis van gedragsonderzoek iets kunnen zeggen over de verandering in de strategie van individuele kandidaten en van politieke partijen.

Een derde invalshoek richt zich op de tevredenheid van kiezers met het kiesstelsel en op de effecten van verschillende stelsels op tevredenheid met de democratie. Het achterliggende motief van de staatscommissie om het kiesstelsel aan te pakken is immers “het geven van meer keuzevrijheid aan de kiezer opdat deze zich beter gerepresenteerd kan weten, wat mogelijk een positief effect kan hebben op de 30% van de kiezers die zich slecht vertegenwoordigd voelen” (p. 110). Kan onderzoek helpen iets meer zicht te krijgen op dit onderwerp?

De meeste experts vinden open systemen beter dan gesloten systemen

Kiezers hebben slechts beperkt zicht op de eigenschappen van kiesstelsels. Experts hebben dat wel en hoewel hun gezamenlijke voorkeuren natuurlijk niet mogen worden gezien als definitief oordeel over dit onderwerp (we leven tenslotte niet in een technocratie waar experts de dienst uitmaken) is het opvallend dat die experts open stelsels prefereren boven

---

²⁰ “(...) Despite Carey and Shugart's own qualification, most of the previous empirical literature in fact uses district magnitude as a proxy of intra-party competition” (Selb & Lutz, 2015).

gesloten kiesstelsels (Bowler, Farrell, & Pettitt, 2005). Zoals in een ander onderzoek wordt betoogd: “*The promise of open-list systems is that they allegedly improve accountability of individual legislators and give voters more choice than closed-list proportional systems*” (Bergman et al., 2013, p. 322). Maar uiteindelijk gaat het bij deze hervorming er natuurlijk niet om experts tevreden te stellen.

Ontevreden mensen brengen relatief weinig voorkeurstemmen uit

Zoals we hiervoor al hebben laten zien, hebben kiezers op dit moment al mogelijkheden de lijstvolgorde te doorbreken. Ze kunnen massaal op een lager geplaatste kandidaat stemmen. Toch doen veel kiezers dat niet. De staatscommissie lijkt te veronderstellen dat de ontevredenheid van de kiezers deels voortkomt uit een gevoeld *gebrek* aan keuzemogelijkheden. Maar als dat zo is, zouden ontevreden kiezers juist relatief vaak de al bestaande mogelijkheden van een stelsel moeten opzoeken en dat doen ze niet. Het omgekeerde is het geval. Zoals Van Holsteyn en Andeweg uitvoerig in beeld brengen, brengen kiezers met het hoogste opleidingsniveau tweemaal zo vaak een voorkeurstem uit als kiezers met het laagste opleidingsniveau. Ook constateerden ze een positief verband met politieke interesse (J. J. Van Holsteyn & Andeweg, 2012). Lager opgeleiden brengen weliswaar minder vaak een voorkeurstem uit dan hoger opgeleiden. Maar *als* ze dat dan doen (in ieder geval is dat zo bij lokale verkiezingen), doen ze dat relatief vaker dan hoger opgeleiden omdat ze een persoon kennen of omdat die persoon uit de buurt komt (Jansen & Boogers, 2019). Dit gegeven laat zien dat het onwaarschijnlijk is dat de weinig geïnteresseerden of de lager opgeleiden vaker gebruik zullen maken van de nieuwe mogelijkheden dan hoger opgeleiden. Het ligt dan ook niet voor de hand te verwachten dat die eerste groep daardoor meer interesse krijgt en een betere band krijgt met politici.

Kiezers zijn in staat moeilijkere stelsels te begrijpen

De consequenties van veranderingen in de details van kiesstelsels zijn soms voor deskundigen al lastig te doorgronden. Kunnen kiezers dat dan wel? En in welke mate kunnen ze dat dan? Nu is het voorgestelde stelsel geen *‘rocket science’*. Het is bijvoorbeeld niet zo complex als een vergelijkbaar stelsel dat vrij kort na de oorlog werd voorgesteld door de voorloper van de kiesraad (Van der Kolk, 2018, pp. 295-296). Dat voorstel had te weinig rekening gehouden met de ‘betrekkelijk geringe scholing’ van de kiezers.

Nu weten we uit onderzoek dat kiezers het niet veel moeilijker vinden om kandidaten te ordenen, dan om een enkele kandidaat te kiezen uit een lijst (J.-F. o. Laslier, 2018). Dat duidt erop dat ook de keuze om op een lijst dan wel een persoon te stemmen niet hoeft te stuiten op grote problemen.

Kiezers zijn meer tevreden met meer open kiesstelsels dan met gesloten kiesstelsels, maar open stelsel leiden niet automatisch tot meer tevredenheid met de democratie Internationaal vergelijkend onderzoek duidt erop dat kiezers open stelsels meer waarderen dan gesloten stelsels. Probleem is dat de vergelijking in dat soort onderzoek vrij 'grof' is. Er wordt gevraagd naar de voorkeuren voor stelsels als enkelvoudige districten en open lijsten stelsels. De voorgestelde wijziging is echter extreem subtiel op deze schaal en dan zijn voorkeuren van kiezers moeilijk vast te stellen. Verder stelt bijvoorbeeld Farrell dat die tevredenheid ook niet constant is (D.M. Farrell, 2001 in hoofdstuk 8): nadat een nieuw stelsel is ingevoerd worden langzamerhand de negatieve elementen duidelijk of raakt men teleurgesteld over het geringe effect van de wijziging. Als gevolg daarvan daalt de tevredenheid met een nieuw stelsel al vrij vlot. Tenslotte lijken kiezers in open stelsels tevredener met het functioneren van de democratie dan in meer gesloten stelsels (David M. Farrell & McAllister, 2006).²¹ Wel lijkt het er op dat die tevredenheid vooral groter is onder degenen die al tevreden waren (Bosch & Orriols, 2014).

Belangrijkste conclusies en mogelijkheden voor verder onderzoek

Dit rapport probeert op hoofdlijnen enkele invalshoeken samen te vatten die relevant kunnen zijn voor de discussie over het voorgestelde nieuwe kiesstelsel. Maar die inventarisatie is beperkt. De resultaten van de inventarisatie vatten we samen in tien handzame conclusies.

Tien handzame conclusies op basis van dit rapport

1. De keuze om op basis van de lijststemmen eerst de zetels te geven aan de kandidaten aan de top van de lijst en pas daarna de resterende zetels te verdelen onder de overige kandidaten, maakt de invloed van de lijstvolgorde op de verdeling van zetels over kandidaten kleiner dan de omgekeerde procedure.
2. Een aanvullende dan wel alternatieve procedure om de lijststem minder en de personenstem meer gewicht te geven, is het reduceren van het gewicht van de lijststem.
3. Het uitbrengen van een symbolische stem (bijvoorbeeld op de eerste vrouw van de lijst) heeft binnen het nieuwe kiesstelsel reële consequenties, maar die zijn niet noodzakelijkerwijs in overeenstemming met de bedoeling van de kiezer. Een personenstem heeft immers twee betekenissen: het steunen van een specifieke kandidaat en het afwijzen van de lijstvolgorde.

---

²¹ "Using an intra-party measure that identifies the main characteristics of preferential system, our comparative analysis has shown that such systems promote a greater sense of fairness about election outcomes among citizens, which in turn is a major component of the public's satisfaction with the democratic system."

4. Kiezers gaan zich waarschijnlijk na invoering van het nieuwe stelsel niet direct massaal anders gedragen: de consequenties van het nieuwe stelsel zijn pas na enkele verkiezingen goed zichtbaar.
5. Partijen maken hun kandidatenlijsten binnen het nieuwe stelsel uiteindelijk waarschijnlijk iets korter.
6. Lager geplaatste kandidaten voeren een meer persoonlijke campagne, hogergeplaatste kandidaten doen dat minder dan op dit moment omdat dergelijke campagnes de lijstvolgorde teniet zullen doen.
7. Laaggeplaatste kandidaten met een sterk profiel (regionaal dan wel persoonlijk) en vrouwen worden in het nieuwe stelsel zichtbaarder en maken een grotere kans te worden gekozen.
8. Kiezers waarderen het dat ze meer keuzemogelijkheden hebben.
9. Het zijn vooral al tevreden kiezers die de extra mogelijkheden van een nieuw kiesstelsel zullen gebruiken en waarderen. Of de ontevredenheid onder de meest ontevreden kiezers afneemt door het nieuwe stelsel, is twijfelachtig.
10. Harde uitspraken over de invoering van een nieuw kiesstelsel zijn niet mogelijk, daarvoor is onderzoek te beperkt en zijn de specifieke omstandigheden te bepalend.

Mogelijkheden voor verder onderzoek

Dit rapport is gebaseerd op een literatuuronderzoek. Wil men nog beter kunnen anticiperen op de mogelijke consequenties van het stelsel, is naast juridisch/ wetgevingsonderzoek en een uitgebreider literatuuronderzoek ook nader *empirisch onderzoek* mogelijk. Hieronder staan drie groepen suggesties voor dergelijk onderzoek.

A. De werking van kiesstelsels in landen met een kiesstelsel dat nog veel opener is dan het huidige Nederlandse stelsel is het bestuderen waard.

Er is een grote hoeveelheid landenvergelijkend onderzoek. Daarnaast zijn er landenstudies die inzicht geven in meer specifieke aspecten van een kiesstelsel. Het lijkt verstandig de blik te richten op landen met een volledig open lijsten stelsel (landen dus, waarbij de lijst helemaal geen rol speelt). Meest voor de hand liggende zijn Finland, Letland en Luxemburg. Weliswaar hebben kiezers in die landen nog veel meer opties om hun voor- of afkeur voor een bepaalde kandidaat uit te spreken, maar een nadere bestudering van die stelsels kan wel degelijk wat

meer inzicht geven in de werking van het voor Nederland voorgestelde stelsel, als kiezers massaal personenstemmen gaan uitbrengen. Wel bestaan in sommige van die landen kiesdistricten.

Daarnaast (het is al eerdergenoemd) is er een grote hoeveelheid literatuur over het Belgische kiesstelsel. In dit stuk zijn slechts enkele papers en artikelen over het kiesstelsel in dat land kort aangestipt. Uiteraard is de werking van dat stelsel anders dan in Nederland is voorgesteld. Zo werkt men met (vrij grote) districten en is de invloed van de lijstvolgorde zowel door het stemgedrag van kiezers (die vooral hooggeplaatste kandidaten steunen) als door de werking van het stelsel (waarbij overdracht van lijststemmen van boven naar beneden een belangrijke rol speelt) anders, maar kiezers kunnen zowel op de lijst als op een persoon stemmen en hebben zelfs de mogelijkheid allebei te doen.

Vragen die met behulp van dit type onderzoek in andere landen beantwoord kunnen worden zijn onder meer:

- hoeveel kiezers maken gebruik van de mogelijkheden die een kiesstelsel biedt?
- hoe gedragen partijen zich in meer open stelsels bij het opstellen van de kandidatenlijst?
- hoe gedragen individuele kandidaten zich in stelsels met een meer open lijst?
- wat voor consequenties hebben meer open stelsels voor de cohesie van fracties na de verkiezingen?
- hoe beoordelen kiezers hun eigen stelsel en waarom?

B. We kunnen kiezers in een testsituatie laten stemmen binnen verschillende stelsels en dat kan meer inzicht geven in de manier waarop zij het stelsel gebruiken en waarderen.

In twee hierboven besproken onderzoeken (dat van Nagtzaam en het EuroVoteplus project) kwam naar voren dat er inzichten kunnen worden verkregen in de werking van kiesstelsels en in de waardering van stelsels, door ze uit te proberen bij kiezers. In die onderzoeken kwam wel naar voren dat kiezers weliswaar stemmogelijkheden waarderen, maar niet snel alle mogelijkheden van een stelsel doorzien. Zo bleek in het onderzoek van Nagtzaam dat maar weinig mensen de 'lijstoptie' kozen toen die mogelijkheid werd geboden, maar dat is makkelijk te verklaren uit onbekendheid met het systeem.

Via een panelonderzoek zou men het experiment van Nagtzaam kunnen herhalen. Die test zou kunnen worden gevolgd door wat aanvullende vragen en door verdere uitleg op (de consequenties van) het stelsel, waarna ze opnieuw de mogelijkheid krijgen hun stem uit te brengen. Wellicht dat dit een iets reëler beeld geeft van de werking van het stelsel.

Vragen die met behulp van dit type onderzoek bestudeerd kunnen worden zijn onder meer:

- hoe beoordelen kiezers verschillende kiesstelsels, als ze wat meer geïnformeerd zijn over de werking van het stelsel?

- hoe gebruiken kiezers het nieuwe kiesstelsel (als ze daarover iets meer geïnformeerd zijn).
- lijken kiezers te begrijpen hoe het nieuwe kiesstelsel functioneert?

C. Onderzoek naar kandidaatstellingsprocessen binnen politieke partijen en de overwegingen die daarbij een rol spelen kan duidelijker maken of partijen zich anders gaan gedragen binnen het nieuwe stelsel.

Niet alleen kiezers maar politieke partijen ook zullen zich in het stelsel anders gedragen. Of de voorgestelde subtiele wijzigingen in het kiesstelsel grote consequenties zullen hebben valt te bezien, maar uit te sluiten valt het niet, zoals we in dit rapport hebben laten zien. We weten echter ook dat sommige partijen (zeker op lokaal niveau) moeite hebben voldoende geschikte kandidaten te vinden. Of die partijen in het nieuwe stelsel dus de ruimte hebben andere keuzes te maken staat niet op voorhand vast. Dat neemt niet weg dat een nader inzicht in de kandidaatstellingsprocessen wellicht kan helpen een beter beeld te krijgen van veranderingen aan de aanbodzijde van het politieke proces.

Vragen die met behulp van dit type onderzoek bestudeerd kunnen worden zijn onder meer:

- in welke mate hebben partijen op dit moment ruimte keuzes te maken bij het samenstellen van de lijst en welke overwegingen spelen daarbij een rol
- in welke mate vinden partijleden het belangrijk dat zij hun lidmaatschap en inspanningen in het kader van dat lidmaatschap beloofd zien met invloed op de kandidatenlijst

Afsluitend

Hoewel de hoeveelheid literatuur over de onderzochte aspecten van kiesstelsels aan de ene kant beperkt is, is zij aan de andere kant onmogelijk te behappen in een rapport als dit. In zijn inleidende boek over kiesstelsels sluit Farrell optimistisch af met de woorden “De werking en effecten (van kiesstelsels) kunnen stelselmatig worden bestudeerd en geëvalueerd. Met het juiste advies zou een land in staat moeten zijn het juiste stelsel te kiezen voor de specifieke eigen omstandigheden” (p. 233 in de Nederlandse vertaling). Maar Farrell gaat voorbij aan het gebrek aan kennis over de consequenties van een relatief kleine wijziging als de invoering van een lijststem. Ik hoop desalniettemin met dit rapport een kleine bijdrage te hebben geleverd aan een iets betere doordenking van de politieke keuze het Nederlandse kiesstelsel ruim 100 jaar na invoering op een in het oog springend punt te wijzigen.

Literatuur

- André, A., Depauw, S., & Martin, S. (2016). The classification of electoral systems: Bringing legislators back in. *Electoral Studies*, 42, 42-53.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.electstud.2016.01.011>
- André, A., Wauters, B., & Pilet, J.-B. (2012). It's Not Only About Lists: Explaining Preference Voting in Belgium. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 22(3), 293-313.
doi:10.1080/17457289.2012.692374
- Bergman, M. E., Shugart, M. S., & Watt, K. A. (2013). Patterns of intraparty competition in open-list & SNTV systems. *Electoral Studies*, 32(2), 321-333.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.electstud.2013.01.004>
- Bosch, A., & Orriols, L. (2014). Ballot Structure and Satisfaction with Democracy. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 24(4), 493-511.
doi:10.1080/17457289.2014.888434
- Bowler, S., Farrell, D. M., & Pettitt, R. T. (2005). Expert opinion on electoral systems: So which electoral system is "best"? *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 15(1), 3-19. doi:10.1080/13689880500064544
- Carey, J. M., & Shugart, M. S. (1995). Incentives to cultivate a personal vote: A rank ordering of electoral formulas. *Electoral Studies*, 14(4), 417-439.
doi:[https://doi.org/10.1016/0261-3794\(94\)00035-2](https://doi.org/10.1016/0261-3794(94)00035-2)
- De Winter, L., & Baudewyns, P. (2015). Candidate centred campaigning in a party centred context: The case of Belgium. *Electoral Studies*, 39, 295-305.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.electstud.2014.04.006>
- Eder, N., Jenny, M., & Müller, W. C. (2015). Winning over voters or fighting party comrades? Personalized constituency campaigning in Austria. *Electoral Studies*, 39, 316-328.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.electstud.2014.04.008>
- Farrell, D. M. (2001). *Electoral systems, a comparative introduction*. New York: Palgrave.
- Farrell, D. M., & McAllister, I. (2006). Voter Satisfaction and Electoral Systems: Does preferential voting in candidate-centred systems make a difference? *European Journal of Political Research*, 45(5), 723-749.
- Fortin-Rittberger, J., & Rittberger, B. (2014). Do electoral rules matter? Explaining national differences in women's representation in the European Parliament. *European Union Politics*, 15(4), 496-520. doi:10.1177/1465116514527179
- Hessing, R. C. (1985). Bij voorkeur: een onderzoek naar het gebruik van voorkeurstemmen. *Acta Politica*, 20(2), 157-176.
- Jansen, G., & Boogers, M. (2019). Opkomst en stemgedrag. In G. Jansen & B. Denters (Eds.), *Democratie dichterbij: Lokaal Kiezersonderzoek 2018* (pp. 7-17). Enschede: SKON.
- Jong, R. d. (2018). Het gebruik van voorkeurstemmen bij verkiezingen. Retrieved from <http://stukroodvlees.nl/10096-2/>
- Laslier, J.-F., Blais, A., Bol, D., Golder, S. N., Harfst, P., Stephenson, L. B., & Van der Straeten, K. (2015). The EuroVotePlus experiment. *European Union Politics*, 16(4), 601-615.
doi:10.1177/1465116515580180
- Laslier, J.-F. o. (2018). Experiments on the Reaction of Citizens to New Voting Rules: A Survey. In P. Contucci, A. Omicini, D. Pianini, & A. Sîrbu (Eds.), *The Future of Digital Democracy: An Interdisciplinary Approach* (Vol. 11300, pp. 14-23): Springer.

- Nagtzaam, M. A. M., & van Erkel, P. F. A. (2017). Preference votes without preference? Institutional effects on preference voting: an experiment. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 27(2), 172-191. doi:10.1080/17457289.2016.1243542
- Pedersen, H. H., & vanHeerde-Hudson, J. (2019). Two strategies for building a personal vote: Personalized representation in the UK and Denmark. *Electoral Studies*, 59, 17-26. doi:<https://doi.org/10.1016/j.electstud.2019.02.010>
- Renwick, A., & Pilet, J.-B. (2016). *Faces on the ballot: The personalization of electoral systems in Europe*: Oxford University Press.
- Selb, P., & Lutz, G. (2015). Lone fighters: Intraparty competition, interparty competition, and candidates' vote seeking efforts in open-ballot PR elections. *Electoral Studies*, 39, 329-337. doi:<https://doi.org/10.1016/j.electstud.2014.04.009>
- Van der Kolk, H. (2018). Een verworven grondrecht; kiesrecht in de periode 1948-2017. In F. De Beaufort, P. Van den Berg, R. De Jong, H. Van der Kolk, & P. Van Schie (Eds.), *Tussen geschiktheid en grondrecht; de ontwikkeling van het nederlandse kiesrecht vanaf 1795* (pp. 289-352). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van Holsteyn, J. J., & Andeweg, R. B. (2012). Tweede orde personalisering: Voorkeurstemmen in Nederland. *Res Publica*, 54(2), 163-191.
- Van Holsteyn, J. J. M. (2010). Demoted Leaders and Exiled Candidates; Disentangling Party and Person in the Voter's Mind. *Electoral Studies*, 29(4), 628.